

بررسی تطبیقی ویژگی‌های تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابوی خرم‌آباد و خانه سوزنگر دزفول

کوروش مؤمنی

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندیشاپور دزفول
K_momeni@jsu.ac.ir

کوروش عطاریان

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندیشاپور دزفول
Attariank@jsu.ac.ir

آذین میرزاوند

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه صنعتی جندیشاپور دزفول
Azin.arc77@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۵/۲/۱۸

چکیده

معماری دوره قاجار را معماری خانه‌سازی و یا معماری خانه‌های مسکونی نامیده‌اند. در این دوره به علت افزایش جمعیت شهرنشینان، ساخت‌وساز معطوف به ایجاد سرپناه و خانه برای مردم تازه‌وارد به شهر شد. در پی تحول سبک معماری در احداث خانه‌ها، کم‌کم اصلی‌ترین مفهوم فکری و کالبدی معماری ایرانی یعنی درون‌گرایی، جای خود را در شکل‌گیری خانه‌ها به برون‌گرایی می‌دهد. تزیینات معماری در این دوره وضع نازل‌تری را نسبت به دوره‌های گذشته، به‌خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. شهر خرم‌آباد در دوره قاجار به محله‌های اطراف قلعه فلک‌الافلاک محدود بوده است. خانه آخوند ابو از شاخص‌ترین خانه‌های شهر خرم‌آباد متعلق به اواسط دوره قاجار است. خانه سوزنگر نیز متعلق به اواسط قاجار و از بناهای زیبای شهر تاریخی دزفول است. با توجه به اهمیت این موضوع تا کنون دو تحقیق جامع در مورد تزیینات خانه‌های دزفول انجام پذیرفته است؛ کتاب دزفول شهر آجر به قلم غلامرضا نعیم و همچنین رساله نقوش سنتی و آجری دزفول نوشته سید نظام‌الدین امامی‌فر. همچنین می‌توان گفت تاکنون تحقیق مشخص و هدفمندی درباره تزیینات آجری خانه‌های شهر خرم‌آباد صورت نگرفته است. در این مقاله از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی استفاده شده است و با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای در مورد معماری دوره قاجار و همچنین مطالعات میدانی به بررسی تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابوی خرم‌آباد در قیاس با خانه سوزنگر دزفول پرداخته شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که خانه آخوند ابو دارای تزیینات آجری خفته‌راسته، دندان‌موشی، قطاربندی، و خوون‌چینی - که همه ساده هستند - است. اما در خانه سوزنگر تزیینات نفیس‌تر و بسیار پرکارتر از خانه آخوند ابو است و شامل گل‌اندازی و انواع طرح‌های خوون‌چینی و همچنین کتیبه‌های مزین به آجرکاری بی‌نظیر خوون‌چینی است و به خوبی هویت معماری دزفول را به نمایش گذاشته است.

واژه‌های کلیدی:

معماری دوره قاجار، خانه آخوند ابوی خرم‌آباد، خانه سوزنگر دزفول، معماری خانه‌های قاجار.

شده و ویژگی‌های اجرکاری هر دو بنا تجزیه و تحلیل شده است.

معرفی شهر خرم‌آباد

در محل کنونی خرم‌آباد در دورهٔ عیلامیان شهری با نام خایدالو وجود داشته و شهر شاپورخواست به دستور شاپور دوم بر خرابه‌های آن و در حدود محل شهر کنونی ساخته شده است. آثار تاریخی به‌جای‌مانده نشان می‌دهد که خرم‌آباد یکی از شهرهای مهم غرب ایران در دورهٔ ساسانیان بوده و فلک‌الافلاک یا دژ شاپورخواست از آثار به‌جای‌ماندهٔ دورهٔ ساسانیان نماد شهر است. خرم‌آباد همچنین یکی از پایتخت‌های هزاراسپیان و آل حسنویه بوده است (قاسمی، ۱۳۸۷: ۲۵). هنری راولینسون شرق‌شناس بریتانیایی در سال ۱۸۳۶م در سفری به منطقهٔ لرستان، شهر خرم‌آباد را محلی بی‌نظیر توصیف می‌کند. راولینسون موقعیت جغرافیایی خرم‌آباد را این‌گونه شرح می‌دهد: یک رشته کوه از شرق به غرب دور تا دور جلگه را فراگرفته، در یک نقطه این رشته-کوه بریده شده است و رودخانه‌ای از میان آن می‌گذرد (آریا، ۱۳۷۵: ۲۸). وی همچنین در خصوص خرم‌آباد دورهٔ قاجار می‌گوید، این شهر در ضلع شمال غربی قلعه قرار گرفته و جمعیت آن به صورت تقریبی هزار خانواده است. از آثاری که راولینسون به آن اشاره می‌کند مناری آجری به سبک دورهٔ سلجوقی با سنگ‌نوشته‌ای موجود در پای آن است. به گفتهٔ او نوشتار روی این سنگ نشان می‌دهد که منار مربوط به شجاع‌الدین خورشید اتابک لر کوچک است. راولینسون همچنین تأیید می‌کند که شاپورخواست نام باستانی شهر خرم‌آباد بوده و در خصوص موقعیت شهر بر روی نقشه‌های باستانی چنین می‌گوید: «مسیر ما از دزفول تا خرم‌آباد به طرف شمال بود با ۳ یا ۴ درجه انحراف به شرق، در حالی که من قبلاً آن را از روی نقشه ۲۲ درجه از شمال به طرف غرب محاسبه کرده بودم. نتیجه‌گیری من این است که محل خرم‌آباد بر تمام نقشه‌هایی که تاکنون به چاپ رسیده اشتباه درج گردیده است و متأسفم که در توقف کوتاه خود نتوانستم موقعیت دقیق آن را از روی ستاره‌ها معلوم کنم» (همان،

تزیینات معماری که به شکل‌های مختلف خود را در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و به طور شاخص در عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند، هویت و ارزش خود را همانند خود معماری، در مسیر تحول زیبایی‌شناسانه‌اش می‌نمایاند. تزیینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد اما به مراتب، نسبت به معماری، بیشتر می‌توان نشانه‌های تاریخی و هویت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد (کیانی، ۱۳۹۲: ۱۵-۲۸). یکی از قدیم‌ترین مصالح ساختمانی که هم در سازه و ساختار و هم در تزیین ساختمان‌ها از آن استفاده می‌شود، آجر است. از آجر می‌توان در همهٔ فضاها و اجزای معماری مانند دیوار، سقف، کف و درون بناها، پوشش گنبد، میل، منار، و... استفاده کرد. آجر از مصالح بومی و کارآمد در معماری ایران زمین است که هم در تزیین و هم در ساخت بنا استفاده شده است (مکی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۶۶-۷۴). با توجه به تحولات صورت گرفته در قرن اخیر، خانه‌های تاریخی به شدت در معرض تخریب و نابودی قرار دارند. این در حالی است که بخش عمدهٔ بافت‌های شهرهای تاریخی ایران را همین خانه‌های قدیمی تشکیل می‌دهند و بررسی آنها می‌تواند در هویت‌بخشی و ایجاد ارتباط میان گذشته و آینده این بناها مفید واقع شود. هدف این مقاله بررسی ویژگی‌های تزیینات اجرکاری خانهٔ آخوند ابوی خرم‌آباد و خانهٔ سوزنگر دزفول به منزلهٔ دو خانهٔ شاخص دو شهر خرم‌آباد و دزفول است که با استفاده از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بر پایهٔ مطالعات میدانی و مشاهده مستقیم و حضور نگارنده در هر دو بنا و عکس‌برداری از تزیینات اجرکاری صورت گرفته است. همچنین مطالعات کتابخانه‌ای در عرصهٔ معماری و تزیینات اجرکاری هر دو خانه انجام شده است. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به سؤالات زیر است: ویژگی‌های تزیینات اجرکاری خانهٔ آخوند ابو کدام اند؟ ویژگی‌های تزیینات اجرکاری خانهٔ سوزنگر کدام اند؟ با بررسی و مقایسهٔ تزیینات اجرکاری دو خانهٔ فوق به چه نتایجی می‌توان دست یافت؟ لذا در این پژوهش با معرفی اجمالی خانه‌ها و بررسی تزیینات آجری هر دو خانه، به نقوش اجرکاری آنان پرداخته

مساحت بافت شهری در خرم‌آباد ۳۴۷۵ هکتار است. هسته نخستین شهر در کنار مراکز حکومتی و به طور خاص قلعه فلک‌الافلاک شکل گرفته و کوهستانی و ناهموار است. شکل‌گیری شهر نیز تحت تأثیر عوامل جغرافیایی صورت گرفته است؛ به این ترتیب که هر کجا دره‌ای که خرم‌آباد در آن شکل گرفته عرض بیشتری داشته، شیب بافت مسکونی کم است و هر کجا عرض دره کم شده است شهر نیز تحت تأثیر آن باریک و کشیده شده است. عوامل محدودکننده‌ای مانند رودخانه و ارتفاعات پرشیب در ساختار شهر مؤثر بوده اند (قاسمی، ۱۳۸۷: ۳۱).

معرفی خانه آخوند ابو

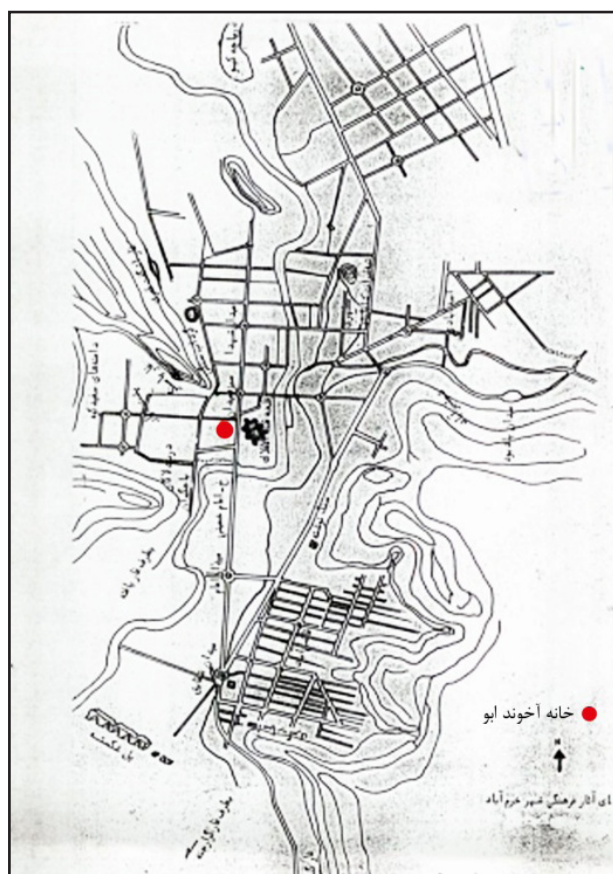
خانه آخوند ابو در ضلع غربی قلعه فلک‌الافلاک، در خیابان دوازده برجی واقع است (نقشه ۱ و ۲). این خانه قاجاری در حال حاضر بین اهالی خرم‌آباد به خانه جهانگرد مشهور است. مساحت خانه ابو حدود ۷۳۰ متر مربع و مساحت حیاط آن ۲۴۷ متر مربع (۱۹×۱۳ متر) است. ساختمان آخوند ابو متعلق به شخصی به نام شیخ ابوطالب قاضی، معروف به آخوند ابو فرزند آقا نصرالله، نوه میرزا محسن قاضی بوده است. او اصالتاً خوزستانی بوده و عنوان قاضی‌القضاتی شهر را داشته است و در این ساختمان به کار قضا مشغول بوده است. این اثر که یکی از قدیم‌ترین خانه‌های شهر خرم‌آباد محسوب می‌شود در سال‌های اخیر توسط سازمان میراث فرهنگی مرمت شده و در تاریخ ۲۲ شهریور ۱۳۷۸ به شماره ۲۴۳۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

این خانه قدیمی طاق‌نماهایی به سبک معماری دوره قاجار دارد که در دوران پهلوی نیز مرمت شده است. دسترسی به حیاط از طریق هشتی‌ای آجری که با زاویه‌ای نود درجه به راهرویی که به حیاط می‌رسد متصل می‌شود، میسر است (این هشتی در حال حاضر از بین رفته است). بنا شامل دو طبقه کاملاً متقارن است و دو راه‌پله با زاویه ۴۵ درجه دسترسی به طبقه دوم را ممکن می‌سازد. در طبقه دوم این خانه یک اتاق پنج‌دري و پستویی در پشت آن و دو اتاق طولی

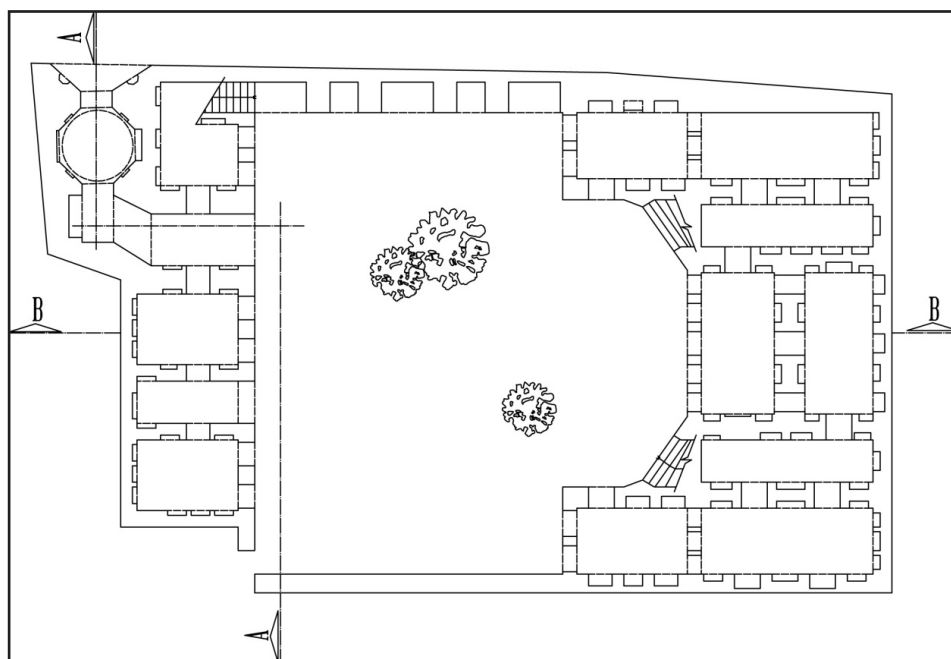
با سقف تیرپوش چوبی در طرفین آن قرار دارد. طبقه اول بنا متشکل از یک اتاق پنج‌دري با طاق کلیل است و در پشت آن مانند طبقه بالا پستویی قرار دارد که با طاق آهنگ پوشیده شده است. طاق‌های هشتی و سردرها و طاق‌نماها نیم‌دایره است. این بنا دارای آستر گچی ساده در قسمت داخلی بنا است که در اکثر قسمت‌ها با نقاشی تزیین شده است. این در حالی است که متأسفانه اکثر قسمت‌های نقاشی شده بر اثر رطوبت آسیب دیده اند. نمای بنا نیز با تزیینات ساده آجری خفته‌راسته در قسمت لچکی‌ها و آجرهای قالبی در قسمت آبچکان تزیین شده است (جدول ۱). در سمت جنوبی حیاط اتاق‌هایی قرار دارد که احتمالاً متعلق به خدمتکاران آشپزخانه بوده است. خانه مذکور از جمله خانه‌های «نیم‌درون‌گرا»ست که دارای دو بخش زمستانه و تابستانه است. بخش زمستانه دواشکوبه (طبقه) است و شامل اتاق‌های سه‌دري و بخش شاه‌نشین پنج‌دري است. عمده تزیینات به‌کاررفته در این خانه تاریخی از نوع قطاربندی و آجرکاری خفته‌راسته است. خانه آخوند ابو دارای دو در ورودی است و ساخت‌مایه آن سنگ و آجر و چوب و ملات است (نقشه ۳ و ۴ و ۵) و (تصویر ۱ و ۲).^۱

معرفی شهر دزفول

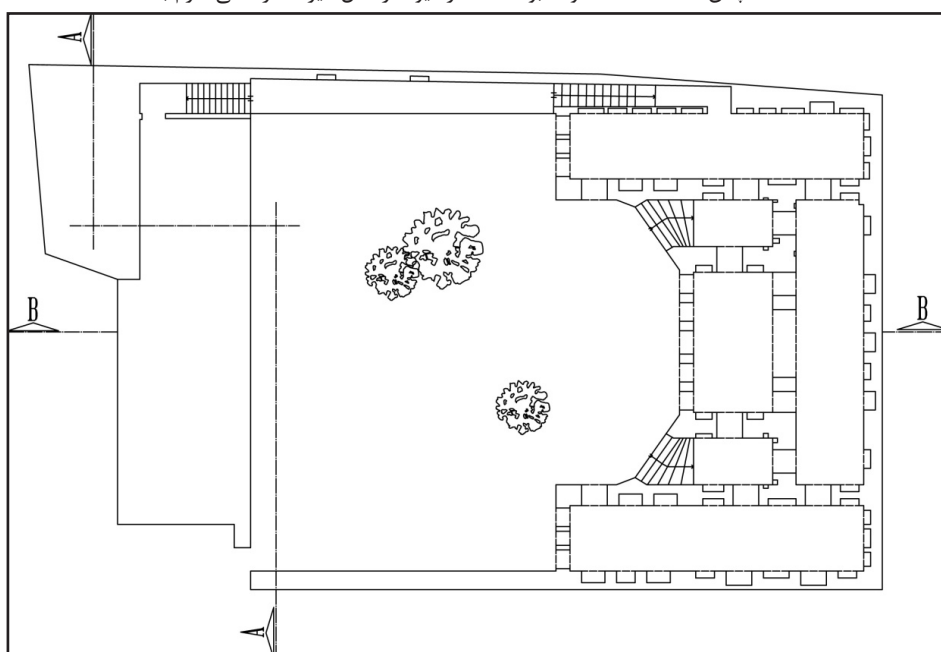
دزفول در زمان ساسانیان و هم زمان با ساختن پلی روی رود دز برای برقراری پیوند میان پایتخت تازه (جندی‌شاپور) و شوشتر بنیان نهاده شد. دژ به معنی سنگر و سکوی دیدبانی است و چنین برمی‌آید که نام دزفول یا دزفیل از نام دژ ساخته‌شده در کنار پل گرفته شده است. کلمه «دزفول» برگردان عربی واژه «دژپل» یا «دژپوهل» است. جزء پل در این کلمه از پلی که توسط مهندسان ایرانی و رومی در قرن ۴ میلادی به امر شاپور اول ساسانی به منظور برقراری ارتباط میان پایتخت جدید یعنی گندی‌شاپور و شوشتر ساخته شده بود، اخذ شده است. این پل هم اکنون نیز پابرجاست و با نام پل قدیم شناخته می‌شود. ابن سراجیون در کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین خوزستان می‌نویسد: دزفول یعنی دژ پل که منظور قلعه پل باشد که در کنار رودخانه دز در جنوب

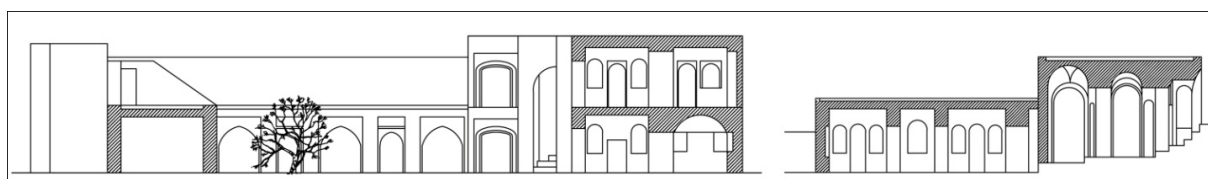
نقشه‌های ۱ و ۲. موقعیت خانه آخوند ابو در شهر خرم‌آباد (مأخذ: اداره میراث فرهنگی خرم‌آباد).

نقشه ۳. پلان همکف خانه آخوند ابو (مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی خرم‌آباد).

نقشه ۴. پلان طبقه اول خانه آخوند ابو (مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی خرم‌آباد).

نقشه ۵. مقاطع طولی و عرضی خانه آخوند ابو (مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی خرم‌آباد).

تصویر ۲. حیاط خانه آخوند ابو (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۱. ورودی خانه آخوند ابو (ماخذ: میرزاوند، ۱۳۹۴).

جدول ۱. تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابو.

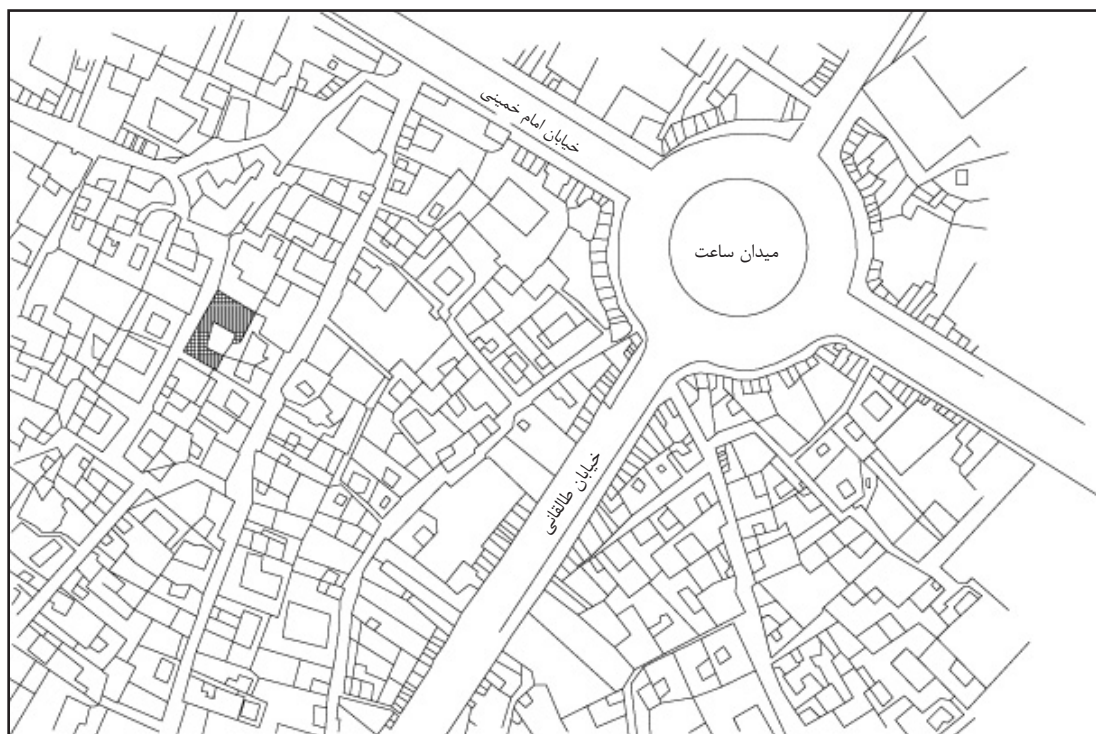
نام تزیینات	شیوه	نوع آجر	مکان	نام های دیگر	الگوی تکرار شونده	تصویر
خفته راسته	رگ چین	راسته	سطح جداره	آبشاری		
خوون چینی	خوون چینی	کلوخ	سطح جداره	—		
قطاربندی	رگ چین	پوز گاوی، دندانۀ موشی	فریز	—		
کاربرد آجر	فریز	دندانۀ موشی	جداره ها(انتهای بالای کار)	—		
		پوز گاوی	جداره ها(انتهای بالای کار)	—		
	رگ چین	هره، قدنما	پله	—		

۱۳۸۷: ۸۳). ژان دیولافوا جهانگرد باستان‌شناس عقیده دارد که از آجرهای خرابه‌های شهر شوش در شهرهای دزفول و شوشتر استفاده شده و قدیمی‌ترین ابعاد و اندازه‌ی آجر در شهر دزفول متعلق است به آجرهای پل باستانی ساسانی که ساخت آن را به شاپور اول نسبت می‌دهند. (نعیما، ۱۳۷۵: ۲۸). غلامرضا نعیمما در کتاب دزفول شهر آجر به این نکته اشاره دارد که «سرزمین دزفول وارث هزاران سال استفاده از آجر ساده و لعاب‌دار است» (اصلاح‌چی، ۱۳۹۲: ۵۰-۶۳). در سال ۱۸۵۰ و ۱۸۵۲ میلادی باستان‌شناس مشهور و. ک. لقتوس که از شهر تاریخی شوش دیدار کرده بود به وضع قابل قبول خانه‌های دزفول اشاره کرده است (امام، ۱۳۸۲: ۳۷).

۳-۱. معرفی خانه سوزنگر

خانه قدیمی سوزنگر یکی از خانه‌های ارزشمند بافت تاریخی شهر دزفول است که در محله میان‌دره و در نزدیک دیگر بناهای تاریخی از جمله مسجد دروازه و خانه زرگر قرار دارد (نقشه ۶). مساحت خانه حدود ۶۳۰ متر مربع ابعاد حیاط آن

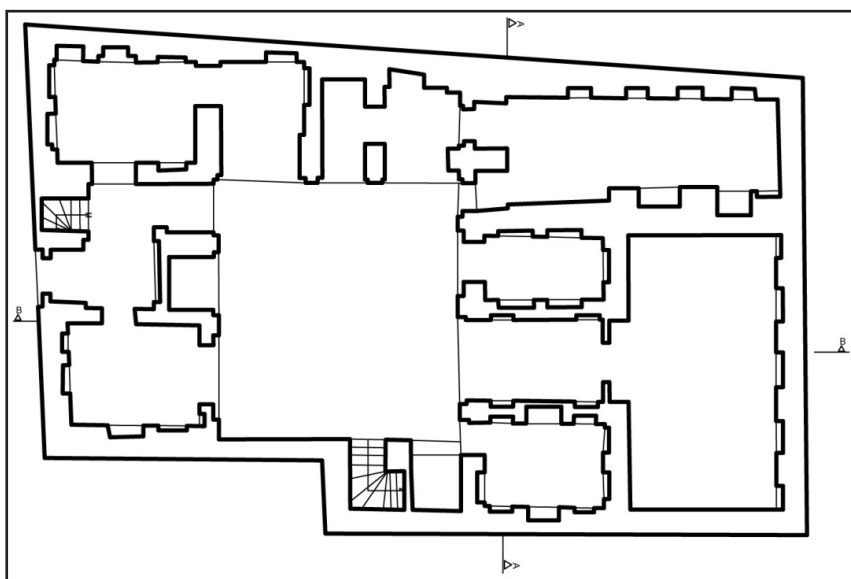
شهر سابق جندی شاپور جا دارد و نیز معروف است که به فرمان شاپور اول ساخته شده است و به همین مناسبت آن شهر نیز به همین نام موسوم شد (میربان، ۱۳۹۵: ۹۴). در برخی از کتب نام قدیم رودخانه را «زاب» یا «جندی شاپور» هم نامیده‌اند (همان: ۹۴). برخی از جغرافی‌دانان و نیز مورخان نام این شهر را روناش و قصر روناش ذکر کرده‌اند و چنین استنباط می‌شود که در قرن چهارم هجری، چون ساختمان‌های شهر دزفول در دو طرف رودخانه دز گسترش یافته‌اند پس در قسمت شرقی آن قلعه یا دژ قرار گرفته و قسمت غربی رودخانه به نام روناش معروف بوده است (همان: ۹۴). ابن بطوطه دزفول را «دسبول» نامیده و می‌نویسد: «از دروازه‌های شهر یک دروازه به طرف خشکی و بقیه به طرف رودخانه باز می‌شود. در دو طرف رودخانه باغ‌ها قرار دارد. عمق رودخانه زیاد است» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۴۷۳). لکه‌هات می‌نویسد: «قصر الرنانش از محله قلعه فعلی (جای همان دژ باستانی) تا مسجد جامع دزفول را در بر می‌گرفت. در قرون ۱۰ و ۱۱ میلادی (سوم و چهارم هجری) این شهر را القنطره (پل) یا القنطره الرومی (پل رومی) می‌نامیدند» (لطیف پور،

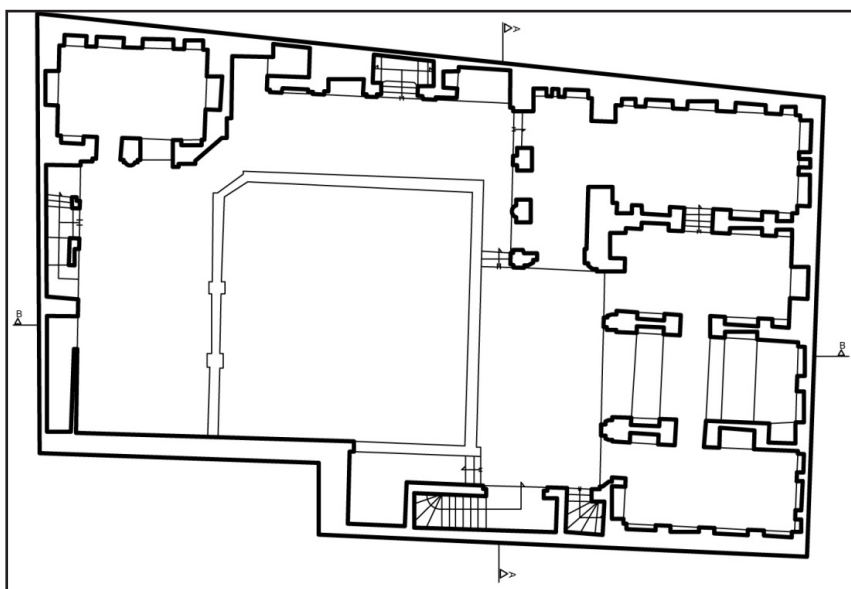
نقشه ۶. موقعیت قرارگیری خانه سوزنگر (مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی دزفول).

۱۱×۱۱ (۱۲۱ متر مربع) است. خانه سوزنگر در یک کوچه بن‌بست و اختصاصی قرار دارد. این بن بست با پلکان پهن و منظم آجری به درِ کوچک و مزین به تزیینات «خوون‌چینی» خانه سوزنگر منتهی می‌شود. این بنا در دو طبقه مجزا و به سبک حیاط مرکزی و معماری درونگرا ساخته شده و از لحاظ سبک معماری، بسیاری از عناصر مختص خانه‌های

دزفول را داراست. از آنجا که این بنا مسکونی بوده است، در طول دوره‌های مختلف بازسازی شده است اما قدمت بنای اولیه به دوره قاجاریه می‌رسد. بر سردر ورودی بنا و در میان آجرکاری زیبای آن کتیبه‌ای آجری با تاریخ ۱۳۳۸ ق را مشاهده می‌کنیم که آخرین دوره ساخت خانه را نشان می‌دهد (تصاویر ۳ و ۴).^۲

نقشه ۷. پلان همکف خانه سوزنگر (مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی دزفول).

نقشه ۸. پلان طبقه اول خانه سوزنگر (مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی دزفول).

نقشه ۹. مقاطع خانه سوزنگر (مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی دزفول).

تصویر ۳ و ۴. خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴)

جدول ۲. تزیینات آجرکاری خانه سوزنگر ۳

نام تزیینات	شیوه	نوع آجر	مکان	نام های دیگر	الگوی تکرار شونده	تصویر
آجر کاری	گل هفت رگی	گل اندازی	دو صافه، کلوخ	سطح جداره	—	
	خوون چینی	خوون چینی	دو صافه یک سر شق، دو صافه دو سر شق، سه صافه یک سر شق، کلوخ	سطح جداره	—	
نحوه کاربرد آجر	فخر و مدین	رگ چین	راسته، کله	دست انداز بام	ریه	
			دو صافه دو سر شق، کلوخ	بالای درگاه ها	لانه زنبوری، مشبک	
	کلاغ پر	رگ چین	آجر کامل	درگاه ها، جداره ها	مطبق، حجاب تیغه قناس	
	فریز	—	مداخل	سر در	—	
			پوز گاوی	سر در		
			دندان موشی	جداره حیاط	گوش گرگی	
	ایجاد ستون	—	راسته	تراس، ایوان	کرتله	
	هره ی آجری	رگ چین	هره، قدنما	پله	—	

۴. معرفی تزیینات آجرکاری

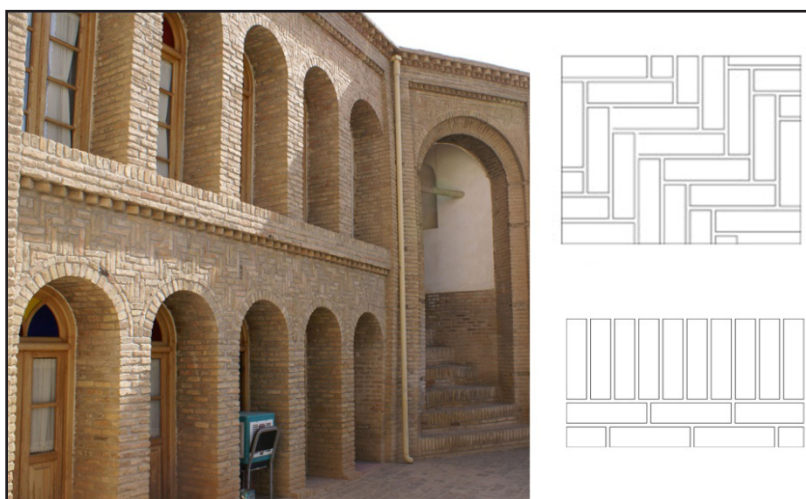
هنر چیدن آجر در بناها به منظور عرضه نماهای تزیینی متناسب با شکل و هیئت کلی بنا را آجرکاری می‌نامند. روش‌ها و فنون آجرکاری بسیار متنوع است. آجرها به سبب نوع شکل هندسی و تنوع اندازه‌ها، می‌توانند هزاران ترکیب متنوع را ایجاد کنند. به طور عمده آجرها به صورت چیدمان در یک سطح (خفته‌راسته) یا پس و پیش قرار دادن برای ایجاد سایه و حجم (خوون‌چینی) و همچنین ایجاد حجم‌های برجسته (قطاربندی برجسته) به کار می‌روند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۱۹). آجر فقط پرکننده جرزها و پوشاننده احجام و جداکننده آنها از یکدیگر نیست. بلکه به عنوان یک عنصر [ساخت‌مایه] کامل در معماری ایران به کار رفته است. خصیصه کامل این عنصر ساختمانی در معماری آجری اصیل، به‌غایت محسوس است. آجرها در ترکیب‌شان با یکدیگر تابع ریتم و هندسه خاصی هستند که به آنها شکل و حالت می‌بخشد. روشن است که هرگاه آنها را ریتمی تازه بدهیم، ترکیب‌شان نمودی تازه خواهد یافت. این خصوصیات و ویژگی‌ها همواره پارامتر مشخص ایستایی را به همراه خود داشته است (کیانی، ۱۳۶۶: ۱۳).

معماران ایرانی کوشش کرده اند تا با کاربرد گسترده آجر در گونه‌های مختلف تزیینی حالت ارگانیک این ماده را در

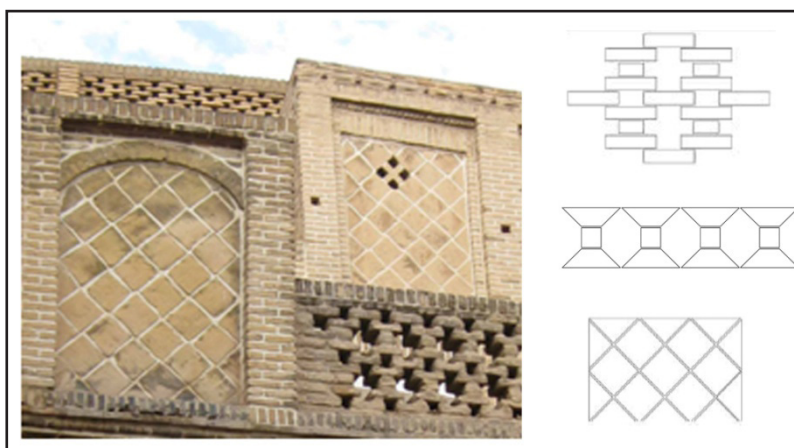
ارتباط با بنا حفظ کنند. معماران ایرانی (با توجه به آثار به‌جای‌مانده) از سده چهارم هجری به بعد در زمینه آجرکاری، شیوه‌های گوناگونی را آزموده اند که شامل موارد زیر است:

۴-۱. رگ‌چینی

رگ‌چین یکی از انواع تزیینات آجرکاری است که از دیدگاه صاحب‌نظران دارای تعاریف متعددی است؛ محمدیوسف کیانی در تعریف رگ‌چین بیان می‌نماید: «آجرکاری با ترکیب آجرهای یک‌رنگ و ایجاد طرح‌ها و نقش‌های مختلف در سطحی صاف با نام رگ‌چین نیز نام برده شده است؛ طرح‌های بسیار متنوعی که به چگونگی قرار گرفتن آجر در نمای بنا بستگی دارند و برخی از طرح‌ها نام‌شان را از وضع قرار گرفتن آجرها در نما گرفته اند. طرح‌های جالب و مشهور رگ‌چین عبارت اند از: کله‌راسته، خفته‌راسته یا نرولاس، بافت حصیری، تسمه‌ای یا مشبک، جناغی، قطار، زاویه‌وار، زمینه‌شطرنجی، بادبزی، پیچازی، مارپیچ، طرح لوزی، نقش-اندازهای گوناگون با خط بنایی، و...» (کیانی، ۱۳۶۶: ۳۱۴). همچنین محمدکریم پیرنیا در کتاب *مصلح ساختمانی* (آژند، اندود، آمود) رگ‌چین را به این شکل تعریف می‌نماید: «اگر آجرها به صورت ساده و افقی روی هم قرار گیرند رگ‌چین نامیده می‌شوند» (پیرنیا، ۱۳۸۱: ۷۰) (تصویر ۵ و ۶).

تصویر ۵. نمونه‌های رگ‌چین در خانه ابو (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۶. انواع رگ‌چین در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

۲-۴. گل‌اندازی

در این نوع نماسازی آجرها طوری ترکیب می‌شوند که هر آجر نسبت به رج قبل یک کلوک عقب می‌رود تا نقش مورد نظر در وسط ایجاد شود (پیرنیا، ۱۳۸۱: ۷۲). در این گونه آجرکاری چیدمان آجر به گونه‌ای است که ایجاد نقش می‌کند. به این ترتیب که آجرها به صورت پنچرگی، هفت‌رگی و نه‌رگی ترکیب می‌شوند و آن را گل‌انداز گویند. این گونه طرح‌ها گاه «همرو» یا صاف چیده می‌شوند و یا «هشت و گیر» یا برجسته و فرورفته می‌باشد (بزرگمهری، ۱۳۸۹: ۸۵) (تصویر ۷).

۳-۴. گره‌سازی

«گره‌سازی یکی از شیوه‌های بسیار ظریف و پرکار آجرکاری تزئینی است که به کمک قطعه‌های مختلف آجرهای بریده و تیشه‌داری شده در اندازه‌های گوناگون انجام می‌پذیرد. طرح‌های گره در مایه نقش‌های هندسی ساده چون مثلث، لوزی، مربع، مستطیل و دوزنقه و ترکیب آنها با یکدیگر و ایجاد چندضلعی‌ها، ستاره‌شکل‌ها، و غیره می‌باشد» (کیانی، ۱۳۶۶: ۳۱۵).

تصویر ۷. گل‌اندازی در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

۴-۴. آجرکاری رنگی یا گره‌سازی رنگی

«در این شیوه با آجرهایی با رنگ‌های مختلف و به شیوه مسطح، طرح‌های گوناگون ایجاد می‌گردد. کاربرد آجرهای رنگی در نمای بنا به دوره ایلخانیان برمی‌گردد. در بناهای تاریخی شیراز در طول چند قرن شاهد کاربرد نمونه‌های مختلفی از این شیوه آجرکاری هستیم» (کیانی، ۱۳۶۶: ۳۱۵).

۵-۴. آجرکاری خفته و رفته یا (پتکین)

«گاهی آجرکاری به صورت برجسته و فرورفته، ایجاد نقش می‌کند که اصطلاحاً به آن هشت و گیر می‌گویند. هشت و گیرها بسیار متنوع اند. معروف‌ترین هشت و گیر، هشت و گیر شیرازی است که در آن فرورفتگی و برجستگی در هر شش بند و پنج رگ تکمیل و مجدداً تکرار می‌شود. این نوع آجرکاری به شش‌بند شیرازی معروف است» (بزرگمهری، ۱۳۸۹: ۸۵).

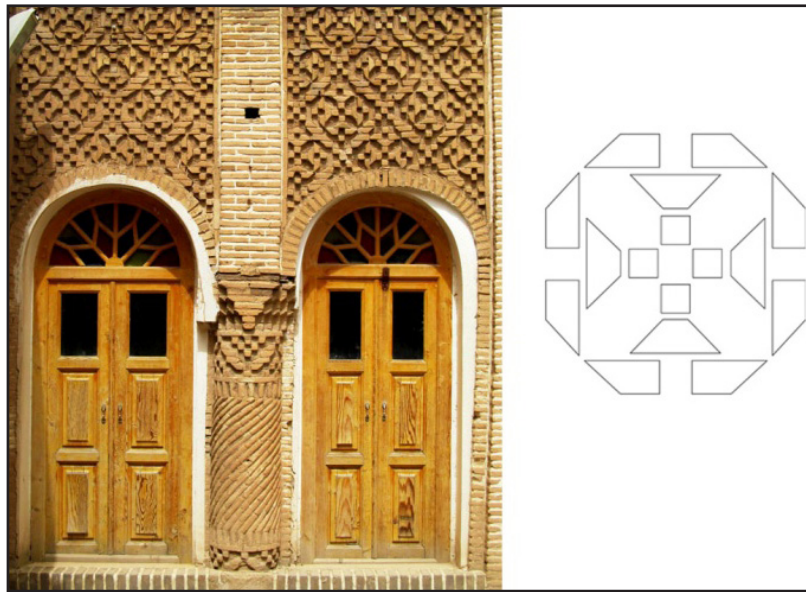
۶-۴. خورون چینی

«این شیوه گونه خاصی از آجرکاری در مایه خفته و رفته و گره‌چینی است که در شوشتر و دزفول رواج فراوان داشته

است. سطح عمده بناهای آجری در این دو شهر به کمک آجرهای تراش در اندازه‌های کوچک موزاییک‌مانند (۳×۳×۳ سانتی‌متر) پوشانده شده است. به یاری این شیوه آجرکاری، امکان بهره‌جستن از گودی‌های سایه‌دار و در نتیجه کاستن از میزان نفوذ حرارت به داخل بنا فراهم آمده است. اساس اغلب نقش‌های خورون چینی بر نگاره «چلیپا» استوار است که در گونه‌ها و ترکیب‌های مختلف به کار برده شده است» (کیانی، ۱۳۶۶: ۳۱۶). «خورون چینی کاربرد تزئینی آجر است و از ضخامت آن در ایجاد انواع گره‌های تزئینی در پیشانی نما استفاده می‌کنند. به قولی دیگر خورون چینی آرایش ساختمان به صورت (آمود) می‌باشد» (نعیم، ۱۳۷۶: ۵۱). «خورون چینی» نوعی نقش تزئینی با آجر و گاه با آجر و کاشی آبی ساده است که در بالای لبه نماهای ورودی و سردرها برای ایجاد سایه‌روشن ساخته می‌شده و به‌خصوص در مناطق جنوبی کشور رایج بوده است (بزرگمهری، ۱۳۹۰: ۸۷). «این نوع آجرکاری (خورون چینی) که به صورت آمود اجرا می‌شود در دوره صفویه توسعه فراوان و گستردگی پیدا می‌کند و تا اواخر دوران قاجاریه و پهلوی اول ادامه پیدا می‌کند» (امین‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۰) (تصویر ۸ و ۹).

تصویر ۸. کاربرد خورون چینی در خانه آخوند ابو (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۹. خون چینی در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

است که سطحی مشبک ایجاد می‌کند که علاوه بر عبور نور و تهویه باعث ایجاد سایه‌هایی منحصربه‌فرد در فضای داخلی می‌شود. «گاهی حصار و باره باغ‌ها و اماکن مذهبی را مشبک می‌ساخته‌اند، تا از بیرون درون زیبای آن را بتوان نگریست، چنانکه دیوار باغ‌های دو سوی چهارباغ اصفهان و ایوان بازارهای پیرامون نقش جهان چنین بوده است. این گونه دیوارها را با قطعات گل پخته به اشکال هندسی و غیر هندسی می‌ساخته‌اند و چون در فواصل آنها حفره‌هایی پدید می‌آمده می‌کوشیدند که شکل و هیئت سوراخ‌ها نیز زیبا باشد. به این گونه شبکه‌ها فخر و مدین می‌گفتند» (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۳۵۵) (تصویر ۱۰ و ۱۱).

۲-۵. ریه

«دیوارهای مشبک آجری که به مثابه دست‌انداز بام ساخته می‌شوند را ریه می‌گویند. ارتفاع این دیواره آجری مشبک به بلندی قد یک انسان معمولی است و از بام به منزله حیاط خصوصی و حجاب‌دار محافظت می‌کند. مردم دزفول از بام به عنوان فضایی خدماتی و همچنین محل استراحت در برخی از ماه‌های سال استفاده می‌کنند» (نعیم، ۱۳۷۶: ۴۰) (تصویر ۱۲).

۴-۷. آجرکاری با آجرهای تزیینی نقش‌دار (مهری)

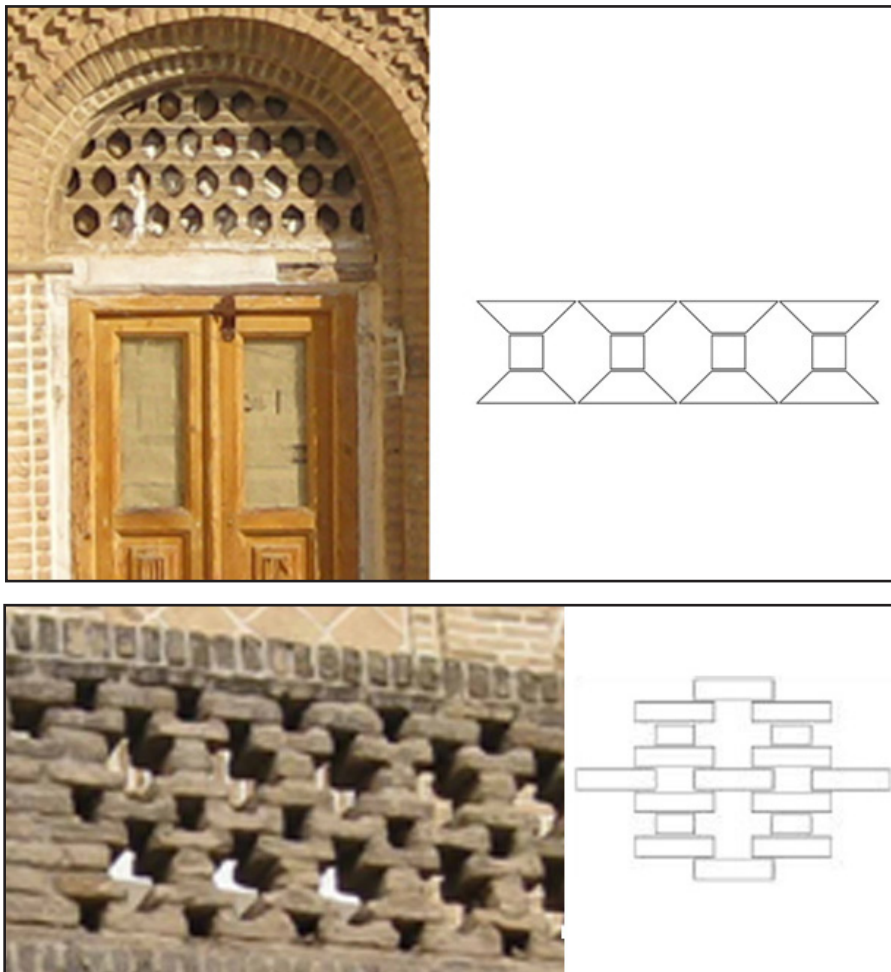
برای تهیه آجرهای مهری، گل را در قالبی می‌ریختند که در کف آن طرح مورد نظر ایجاد شده بود. این طرح معمولاً به صورت برجسته و فرورفته است که پس از خشک شدن و شکل گرفتن گل، آن را به کوره می‌بردند. آجرهای مهری گاهی بین دو ردیف آجر ساده قرار می‌گرفتند یا به صورت ترکیبی، نقوش متنوعی را ایجاد می‌کردند (بزرگمهری، ۱۳۹۰: ۸۴).

۵. نحوه کاربرد آجر

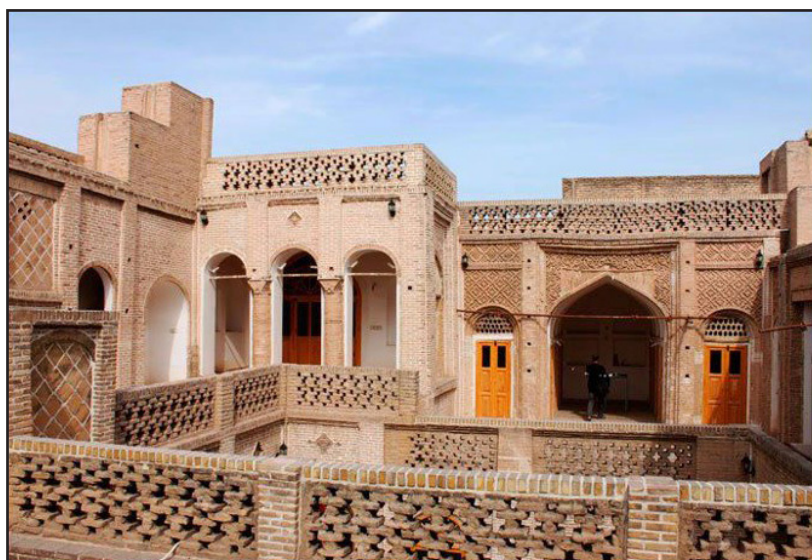
معماری دزفول از جهت کاربرد خاص و منحصربه‌فرد آجر در بناها شامل دو بخش کاربرد کالبدی و کاربرد تزیینی آجر است که این کار با استفاده مناسب از تعداد و شکل ترکیبی آجرها و همچنین اندازه‌گیری‌ها و فاصله‌ها و چینش‌ها اعمال شده است.

۵-۱. فخر و مدین

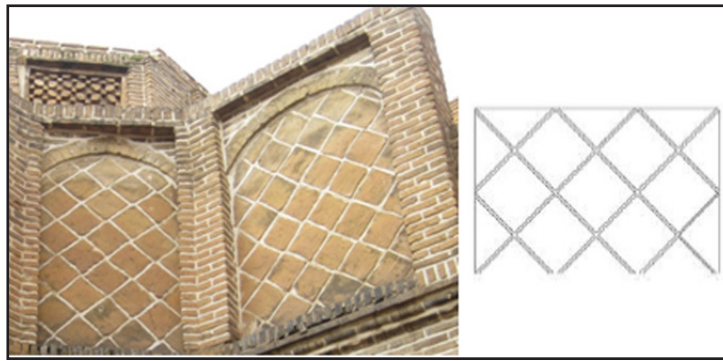
«در این نوع آجرچینی انواع نقوش گره با آجر اجرا می‌شود. در مواردی که آجرکاری در نما نقش نوررسانی را نیز بر عهده دارد، نقوش گره به صورت مجوف اجرا می‌شوند» (بزرگمهری، ۱۳۹۰: ۸۶). فخر و مدین یکی از انواع آجرچینی

تصویر ۱۰ و ۱۱. نمونه‌های فخر و مدین در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴)

تصویر ۱۲. ریه در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۳. استفاده تیغه‌ای آجر در خانه سوزنگر (ماخذ: میرزاوند، ۱۳۹۴)

۳-۵. تیغه

«درگاه‌هایی را که نمی‌خواستند از آنها استفاده کنند با تیغه‌ای از آجر به شکل کلاغ‌پر می‌پوشاندند که به آن حجاب درگاه می‌گفتند و اگر لازم بود آن درگاه باز شود، آن تیغه را خراب می‌کردند. تیغه قناس در خانه سوزنگر در جداره‌ها و مهتابی‌های طبقه دوم دیده می‌شود» (همان، ۳۸) (تصویر ۱۳).

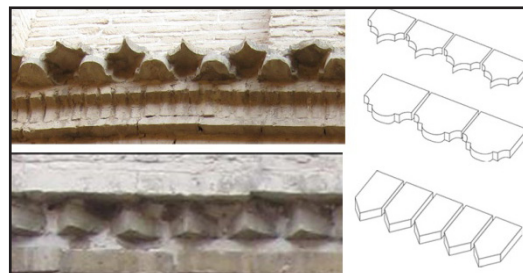
۴-۵. فریز

«فریز آجری معمولاً در دو رج چیده می‌شود که آن را با تیشه‌داری و آب‌ساب کردن درمی‌آورند. رج پایین را معمولاً به شکل پوز گاوی و رج بالا را به صورت مداخل می‌چینند»

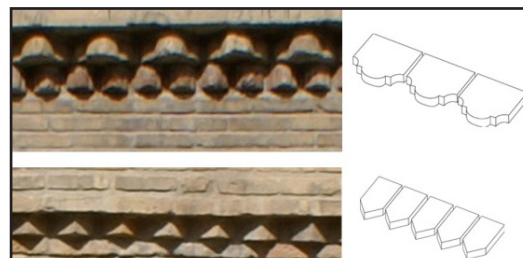
(همان، ۵۸). پس از پایان خوون‌چینی در انتهای کار، فریز چیده می‌شود. فریز جلوتر از سطح خوون‌ها قرار می‌گیرد و به صورت حفاظی برای جلوگیری از ریزش نزولات جوی بر روی خوون‌هاست (بزرگمهری، ۱۳۹۰: ۸۸) (تصویر ۱۴ و ۱۵).

۵-۵. هره آجری

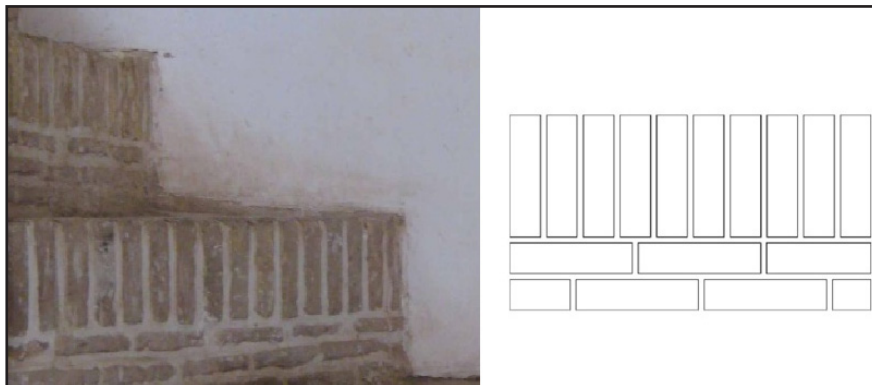
«از آجر برای ساختن راه پله استفاده شده است و با دوازده تا چهارده پله از طبقه‌ای به طبقه دیگر می‌رفتند. معمولاً ارتفاع پله اول بلندتر از دیگر پله‌ها ساخته می‌شد تا کودکان خانه نتوانند از آن بالا روند. آجرچینی پله‌ها در هر دو خانه به صورت هره‌چینی یا قدنما به کار رفته است» (نعیم، ۱۳۷۶: ۳۸) (تصویر ۱۶ و ۱۷).

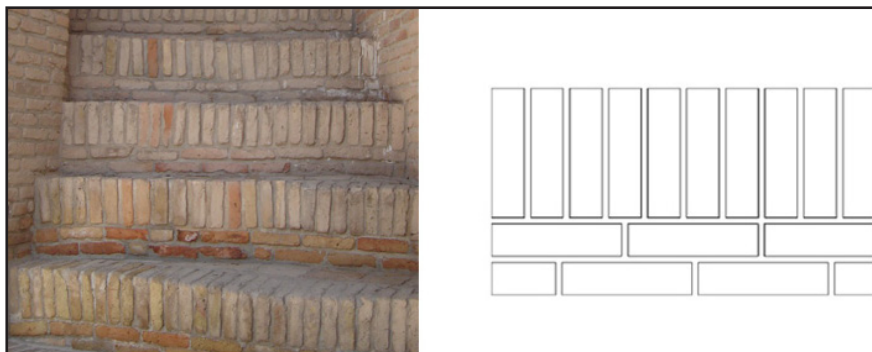
تصویر ۱۴. فریز در خانه آخوند ابو (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

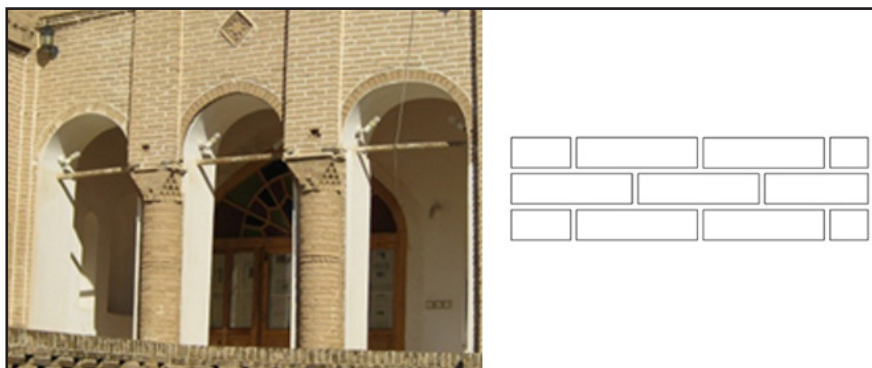
تصویر ۱۵. فریز در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۶. نمونه آجر چینی پله در خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۷. نمونه آجر چینی پله در خانه آخوند ابو (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

تصویر ۱۸. استفاده از آجر در ساخت ستون، خانه سوزنگر (عکس از: میرزاوند، ۱۳۹۴).

۵-۶. استفاده از آجر در ساخت ستون

آجر در نماهای مختلف دیده شده است که به صورت ستون (مدور) مورد استفاده قرار می‌گیرد که ضمن باربری؛ تزئینی نیز می‌باشد. برای بوجود آوردن ستون آجر را به صورت گرد تراش می‌دهند و روی هم سوار می‌کنند. اگر بخواهند پنجره‌ای را کنار ستون کار بگذارند آن را به صورت

نیم ستون در می‌آورند و در چنین شرایطی ستون کناری به یک چهارم ستون تبدیل می‌شود. این کار به صورت‌های مختلفی روی بناها دیده می‌شود. در انتهای ستون آجر حرکات متنوعی دارد که در اصطلاح محلی کرتله (سرستون) نامیده می‌شود (همان، ۴۲) (تصویر ۱۸).

۶. مقایسه تطبیقی ویژگی‌های تزیینات آجری دو خانه آخوند ابو و سوزنگر

با مقایسه تزیینات آجری دو خانه، نتایج زیر حاصل شد:

۱-۶. تزیینات پیچیده و متنوع خوون چینی در خانه سوزنگر

در خانه آخوند ابو شاهد یک نمونه خوون چینی با آجرهای کلوخ به صورت بسیار ساده و با تزیینات اندک و ابتدایی هستیم اما در خانه سوزنگر خوون چینی در غالب سطوح داخلی و خارجی به گونه‌های مختلف کار شده است و غالب خوون چینی‌های خانه سوزنگر نسبت به خوون چینی خانه آخوند ابو بسیار پرکارتر و ظریف‌تر و متنوع‌تر هستند.

۲-۶. تنوع طرح‌های رگ چین در خانه سوزنگر

بر اساس تعریف محمد یوسف کیانی از رگ چین و مصاحبه میدانی با تعدادی از معماران سنتی شهرهای خرم آباد و دزفول می‌توان گفت، در خانه آخوند ابو رگ چینی به صورت

خفته و راسته، قدنما یا هره و قطاربندی در غالب سطوح جداره‌های حیاط کار شده است؛ در صورتی که در خانه سوزنگر از گونه‌های قدنما یا هره، فخر و مدین، مشبک، و کلاغ‌پر استفاده شده است.

۳-۶. استفاده گسترده‌تر از فریز در خانه آخوند ابو

در خانه آخوند ابو شاهد استفاده گسترده از فریز به صورت دندان‌موشی در سطح داخلی و خارجی، و پوزگای در دو ردیف در لبه بالایی بام هستیم. در صورتی که فریزهای خانه سوزنگر در قسمت سردر دیده می‌شود که در ردیف بالا به شکل مداخل و ردیف پایین به شکل پوزگای است.

۴-۶. تنوع کاربرد آجر در خانه سوزنگر

در خانه آخوند ابو آجر در فریز و راه‌پله به کار رفته است در صورتی که در خانه سوزنگر در ستون، راه‌پله، فریز، فخر و مدین و تیغه‌ها به کار گرفته شده است که نسبت به خانه آخوند ابو بسیار متنوع‌تر است.

جدول ۳. مقایسه تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابو و خانه سوزنگر.

خانه سوزنگر	خانه آخوند ابو	تزیینات آجر کاری	
✓	✓	رگ چینی	شیوه آجر کاری
✓	—	گل اندازی	
—	—	گره سازی	
—	—	آجر کاری رنگی	
—	—	خفته رفته	
✓	✓	خوون چینی	
—	—	مهری	
✓	✓	فریز	نحوه کاربرد آجر
✓	—	فخر و مدین	
✓	—	ایجاد ستون	
✓	✓	هره ی آجری	
✓	—	استفاده تیغه ای	

۵-۶. به کار گرفتن بیشتر شیوه‌های آجرکاری در خانه سوزنگر

در خانه سوزنگر شاهد کاربرد سه شیوه آجرکاری شامل رگ‌چین، گل‌اندازی و خوون‌چینی به صورت بسیار متنوع هستیم، ولی در خانه آخوند ابو از دو شیوه رگ‌چین و خوون‌چینی به گونه‌ای ساده و ابتدایی بهره گرفته شده است (جدول ۳).

۷. نتیجه‌گیری

بر پایه بررسی تزیینات آجرکاری دو خانه آخوند ابوی خرم‌آباد و سوزنگر دزفول می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: در خانه آخوند ابو هر کدام از تزیینات آجرکاری، ساده و کم‌رنگ دیده می‌شوند ولی در خانه سوزنگر تزیینات ظریف‌تر و پرکارتر و پیچیده‌تر است و با جزییات بسیار بر دیوار نقش شده‌اند. در خانه آخوند ابو استفاده از خوون‌چینی به صورت بسیار ساده و اندک نقش شده است و به جای آن در جداره‌های حیاط از قطاربندی فراوان استفاده شده است. در صورتی که در خانه سوزنگر خوون‌چینی‌ها بسیار متنوع و نفیس‌تر هستند. با توجه به اینکه خانه آخوند ابو متعلق به شخصی اصالتاً خوزستانی بوده است، طبق مقایسه تزیینات آجرکاری دو خانه به‌خصوص خوون‌چینی که خاص دزفول و شوشتر است، می‌توان نتیجه گرفت که تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابو متأثر از تزیینات آجرکاری خوزستان بوده اما به صورت بسیار ساده‌تر نمود پیدا کرده است و احتمالاً این خانه توسط معماران و استادکاران دزفولی ساخته شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر رجوع کنید به: اداره کل میراث فرهنگی استان لرستان، کتابچه راهنمای گردشگری میراث فرهنگی استان لرستان و همچنین خانه جهانگرد خرم‌آباد.
۲. برای کسب اطلاعات بیشتر رجوع کنید به: اداره میراث فرهنگی دزفول و همچنین تارنمای www.Dezfulmiras.ir
۳. مصاحبه نگارنده با غلامرضا نویدنژاد (معمار سنتی).

منابع

- آریا، محمد حسین. (۱۳۷۵). لرستان در سفرنامه سیاحان. تهران: انتشارات فکر روز.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۶۱). سفرنامه ابن بطوطه (رحله ابن بطوطه). ترجمه محمد علی موحد. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصلاح‌چی، علی و صبا میر دریک‌وندی. (۱۳۹۲). «بررسی ساختار خانه‌های سنتی ایران (نمونه موردی: خانه سوزنگر دزفول)». منتشر شده در اولین همایش ملی معماری، مرمت، شهرسازی و محیط زیست. همدان. ص ۵۰-۶۳.
- امام، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۲). مقالاتی درباره تاریخ جغرافیایی دزفول. دزفول: نشر دارالمومنین.
- بزرگمهری، زهره. (۱۳۸۹). آمودهای ایرانی (شناخت، آسیب شناسی و مرمت). تهران: انتشارات سروش دانش.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۱). مصالح ساختمانی (آژند، اندود، آمود). تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۹۰). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سروش.
- رحیمیه، فرنگیس و مصطفی ربوبی. (۱۳۵۳). شناخت شهر و مسکن بومی در ایران (اقلیم گرم و مرطوب، دزفول - شوشتر). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۹۲). حکمت هنر اسلامی. تهران: انتشارات سمت.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۷۳). کاشیکاری ایران - گلچین معقلی. تهران: نشر کیهان.
- صارمی، علی‌اکبر. (۱۳۷۶). ارزش‌های پایدار در معماری ایران. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- قاسمی، فرید. (۱۳۸۷). خرم‌آبادشناسی. خرم‌آباد: نشر افلاک.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۶). معماری ایران، دوره اسلامی. تهران: وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۶). تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی: تهران.
- کیانی، مصطفی. (بهار ۱۳۹۲). «جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول». در هنرهای زیبا، دوره ۱۸، شماره ۱، ص ۱۵-۲۸.
- لطیف پور، احمد. (۱۳۸۷). دزفول در گذر زمان. تهران: فرهنگ

- نعیما، غلامرضا. (۱۳۷۶). دزفول شهر آجر. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- نوری شادمهانی، رضا و زهرا فیض حداد. (۱۳۹۰). «تزیینات آجرکاری خوون چینی در بافت قدیم دزفول بر اساس گفته- های معماران سنتی». در مجموعه مقالات همایش ملی باستان‌شناسی و معماری سازه‌های آبی دزفول. دزفول.

مکتوب.

- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی - تزیینات معماری. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

- مکی‌نژاد، مهدی. (اسفند ۱۳۹۱). «تزیینات آجرتراشی در معماری». در مهرآز، دوره ۳، شماره ۵، ص ۶۶-۷۴.

- میربان، عباس. (۱۳۹۵). جغرافیای تاریخی خوزستان. تهران: انتشارات دنیای کتاب.